

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 16 (2006)

Κοινωνικό κεφάλαιο

Θετικό και αρνητικό κοινωνικό κεφάλαιο και η άνιση ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών στη νοτιοανατολική Ευρώπη

Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος

doi: [10.12681/sas.884](https://doi.org/10.12681/sas.884)

Copyright © 2015, Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σωτηρόπουλος Δ. Α. (2015). Θετικό και αρνητικό κοινωνικό κεφάλαιο και η άνιση ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών στη νοτιοανατολική Ευρώπη. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 16, 139–161. <https://doi.org/10.12681/sas.884>

Θετικό και αρνητικό κοινωνικό κεφάλαιο και η άνιση ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών στη νοτιοανατολική Ευρώπη*

Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος**

Το άρθρο αυτό εξετάζει εναλλακτικές αντιλήψεις για το κοινωνικό κεφάλαιο και παρουσιάζει εμπειρικά ευρήματα από έρευνα που πραγματοποιήθηκε στη Βουλγαρία, τη FYROM, τη Σερβία-Μαυροβούνιο και τη Ρουμανία. Επιχειρείται μια εννοιολογική διάκριση μεταξύ θετικού και αρνητικού κοινωνικού κεφαλαίου ενώ τονίζονται οι διαφορές των κρατών της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Το θετικό κοινωνικό κεφάλαιο είναι αναγκαία προϋπόθεση για την ανάπτυξη μιας κοινωνίας πολιτών και για τη βελτίωση της ποιότητας της δημοκρατίας· ωστόσο, σε δημοκρατικά καθεστώτα είναι επίσης αναμενόμενο ένα ορισμένο επίπεδο δυσπιστίας προς τους θεσμούς. Το άρθρο αξιολογεί, επιπλέον, εναλλακτικές στρατηγικές για την ανάπτυξη κοινωνικού κεφαλαίου στις μετα-κομμουνιστικές κοινωνίες, πράγμα που απαιτεί έναν συνδυασμό πολλαπλών στρατηγικών τόσο σε ευρωπαϊκό όσο και σε εθνικό και τοπικό επίπεδο.

1. Θεωρητικό πλαίσιο

Με την πάροδο του χρόνου, ορισμένες έννοιες διογκώνονται με πρόσθετα νοήματα έως ότου οι άνθρωποι που τις χρησιμοποιούν εννοούν τελείως δια-

* Η πρώτη εκδοχή του άρθρου αυτού δημοσιεύθηκε στα αγγλικά στο *South East European and Black Sea Studies*, Μάιος 2005, τόμ. 5, τχ. 2: 243-257. Οφείλονται ευχαριστίες στον Νίκο Δεμερτζή καθώς και στις Ρουμπίνη Γρώπα και Μανίνα Κακελάκη.

** Επίκουρος Καθηγήτης Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Αθηνών <dsotirop@cc.uoa.gr>

φορετικά πράγματα, ακόμη και όταν χρησιμοποιούν τον ίδιο όρο. Το 'κοινωνικό κεφάλαιο' είναι μια τέτοια έννοια. Καθώς σχετίζεται με μια ποικιλία περιστάσεων κοινωνικής συμπεριφοράς, όπως τη διαπροσωπική και θεσμική εμπιστοσύνη, τα άτυπα δίκτυα και τις επίσημες εθελοντικές συσσωματώσεις, το 'κοινωνικό κεφάλαιο' διατρέχει τον κίνδυνο να σημαίνει διαφορετικά πράγματα για διαφορετικούς ανθρώπους. Σε αυτό το άρθρο αναφερόμαστε σε εννοιολογικά ζητήματα που προκύπτουν από την πληθώρα σημασιών του κοινωνικού κεφαλαίου και παρουσιάζουμε ορισμένα εμπειρικά ευρήματα μιας δειγματοληπτικής έρευνας με ερωτηματολόγια στη νοτιοανατολική Ευρώπη αναφορικά με το κοινωνικό κεφάλαιο και την κοινωνία πολιτών. Τέλος, θίγουμε ζητήματα δημόσιων πολιτικών και παρουσιάζουμε συνοπτικά εναλλακτικές στρατηγικές για την αύξηση του κοινωνικού κεφαλαίου στις μετα-κομμουνιστικές κοινωνίες, όπου αυτό ελλείπει.

Η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου ερμηνεύεται διαφορετικά ανάλογα με τις διαφορετικές θεωρήσεις (Παρασκευόπουλος 2001, Κονιόρδος 2004, Αλεξανδρόπουλος 2004, Αφουξενίδης 2004). Για τον James S. Coleman, ο οποίος καθιέρωσε την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου στην αγγλοσαξονική κοινωνιολογία, είναι ένα σύνολο κανόνων και προσδοκιών που υποστηρίζουν και διευκολύνουν την οικονομική δραστηριότητα στο σύστημα της αγοράς (Coleman 1990). Ομάδες που έχουν συγκεντρώσει κοινωνικό κεφάλαιο μπορούν επίσης να δρέπουν κέρδη με όρους οικονομικού κεφαλαίου, σε αντίθεση με άλλες ομάδες που έχουν μικρό κοινωνικό κεφάλαιο και, επομένως, μικρότερη επιτυχία στη συγκέντρωση οικονομικού κεφαλαίου. Αυτή η οπτική απορρέει από την κυρίαρχη αντίληψη στην αμερικανική κοινωνιολογία η οποία δίνει έμφαση στην ατομική και στην ομαδική συμπεριφορά.

Υπογραμμίσαμε την αγγλοσαξονική διάσταση σε αυτή τη χρήση της έννοιας διότι ο όρος 'κοινωνικό κεφάλαιο' έχει επίσης χρησιμοποιηθεί από τον Pierre Bourdieu στη γαλλόφωνη κοινωνιολογία (Bourdieu 1984, 1989): στο έργο του, ωστόσο, έχει τελείως διαφορετική σημασία: το 'κοινωνικό κεφάλαιο' για τον Bourdieu είναι μία από πολλές μορφές του κεφαλαίου στις οποίες περιλαμβάνονται το οικονομικό, το πολιτισμικό και το συμβολικό κεφάλαιο. Είναι ένα ταξικό περιουσιακό στοιχείο στον βαθμό που μέλη των κυρίαρχων κοινωνικών τάξεων συγκεντρώνουν και μοιράζονται τέτοιο κεφάλαιο. Διαμορφώνουν αποκλειστικούς δεσμούς μεταξύ τους και, μέσω αμοιβαίας αναγνώρισης και αποδοχής, ενισχύουν τα προνόμια της τάξης τους. Έτσι, το κοινωνικό κεφάλαιο χρησιμοποιείται για την αναπαραγωγή άνισων

ταξικών σχέσεων. Αυτή η οπτική επηρεάζεται από μαρξιστικές προσεγγίσεις και την κοινωνική ανθρωπολογία και δίνει έμφαση στη σημασία των κοινωνικών δομών.

Ο Francis Fukuyama θεωρεί ότι μπορεί να προβληθεί, για τις κοινωνίες, ένα επιχείρημα ανάλογο με εκείνο του Coleman για τις ομάδες. Μερικές κοινωνίες, στις οποίες αφθονεί η εμπιστοσύνη, ευημερούν προοδευτικά περισσότερο από άλλες όπου η εμπιστοσύνη δεν είναι διαδεδομένη (Fukuyama 1995). Αυτή η οπτική απορρέει από τη συγκριτική μακροκοινωνιολογία (της βεμπεριανής παράδοσης) και δίνει έμφαση στη σημασία των αξιακών συστημάτων για την οικονομική ανάπτυξη.

Για τον Robert D. Putnam, ο οποίος έκανε δημοφιλή την έννοια στους κύκλους της πολιτικής επιστήμης, το κοινωνικό κεφάλαιο περιλαμβάνει όψεις συλλογικής συμπεριφοράς πέραν των κανόνων και των προσδοκιών που υποστηρίζουν την επικερδή οικονομική δραστηριότητα (Putnam 1993). Αφορά κοινωνικά δίκτυα σχέσεων μεταξύ ατόμων και κανόνες αμοιβαιότητας. Τα δίκτυα και οι κανόνες είναι οι πηγές της κοινωνικής εμπιστοσύνης στις σύγχρονες κοινωνίες. Παραδείγματα των σχετικών δικτύων είναι οι χορωδίες, οι συνεταιρισμοί, τα αθλητικά σωματεία και τα πολιτικά κόμματα. Μεταξύ των σχετικών κανόνων, ο σημαντικότερος είναι η γενικευμένη αμοιβαιότητα. Ο Putnam επιμένει σε μια συγκεκριμένη εκδοχή κοινωνικού κεφαλαίου, έναν τρόπο δόμησης της συλλογικής δράσης ο οποίος αποδεικνύεται ευμενής για τη θεσμική ανάπτυξη και την επίδοση, δηλαδή την ποιότητα, των δημοκρατικών θεσμών. Η κοινότητα αφορά οριζόντιες διασυνδέσεις μεταξύ ατόμων και οι οριζόντιες διασυνδέσεις ευνοούν τη συνεργασία. Αυξάνουν τόσο το κόστος της αποστασίας για οποιοδήποτε άτομο όσο και τις πιθανότητες για συλλογική ευημερία για όλα τα άτομα ως ομάδα (Bevort 1997: 241). Αυτή η οπτική, επηρεασμένη από τον Alexis de Tocqueville (Κωνσταντακόπουλος 2004), απορρέει από την πλουραλιστική παράδοση στην αγγλοσαξονική πολιτική επιστήμη και δίνει έμφαση στην πολιτική κουλτούρα και την επίδοση των θεσμών.

Τέλος, για τους Nan Lin, Karen Cook και Ronald S. Burt το 'κοινωνικό κεφάλαιο' είναι μια μορφή επένδυσης με προσδοκίες απόδοσης. Η επένδυση γίνεται από ένα άτομο και οι αποδόσεις είναι κοινωνικές. Παραδείγματα κοινωνικών αποδόσεων αποτελούν η πληροφορία, η επιρροή, τα κοινωνικά διαπιστευτήρια (γνωριμίες, διασυνδέσεις) και η ενίσχυση της ταυτότητας και της αναγνώρισης του ατόμου (Lin 2001: 6-7). Η οπτική αυτή απορρέει από

την κοινωνιολογία των οργανώσεων και των δικτύων και δίνει έμφαση στην ορθολογική, εργαλειακή συμπεριφορά των ατόμων.

Για τους σκοπούς της εμπειρικής έρευνας, ένας χρήσιμος ορισμός του 'κοινωνικού κεφαλαίου' θα περιλάμβανε τόσο τις συμπεριφορικές όσο και τις κοινωνικές δομικές πλευρές του. Τέτοιος ορισμός θα μπορούσε να είναι ο ακόλουθος: το κοινωνικό κεφάλαιο είναι ένα σύνολο συμπεριφορών και σχέσεων στις οποίες περιλαμβάνονται η διαπροσωπική εμπιστοσύνη, η εμπιστοσύνη προς τους θεσμούς και η συμμετοχή σε επίσημες και ανεπίσημες ενώσεις και οργανώσεις. Με άλλα λόγια, το κοινωνικό κεφάλαιο αναφέρεται σε σχέσεις, κοινή γνώση, πεποιθήσεις και τύπους αλληλεπίδρασης που χρησιμοποιούνται από ομάδες ή δρώντες (Ostrom 1994), αλλά ουσιαστικά συνδέεται με τη μακρά κοινωνιολογική παράδοση μελέτης της εμπιστοσύνης (Αλεξανδρόπουλος 2004). Στο υπόλοιπο αυτού του άρθρου θα εξετάσουμε την εφαρμογή αυτής της έννοιας, δηλαδή του κοινωνικού κεφαλαίου, στη μελέτη της μετα-κομμουνιστικής νοτιοανατολικής Ευρώπης, με έμφαση στην εμπιστοσύνη σε άλλα άτομα και στους διοικητικούς και πολιτικούς θεσμούς, καθώς και στη συμμετοχή σε πολιτικές ή κοινωνικές οργανώσεις.

2. Θετικό και αρνητικό κοινωνικό κεφάλαιο στη νοτιοανατολική Ευρώπη

Μετά τη μετάβαση από τον κομμουνισμό, οι κοινωνίες της νοτιοανατολικής Ευρώπης βίωσαν μια περίοδο παρατεταμένης αστάθειας, αποτέλεσμα διαδοχικών πολέμων στην περιοχή καθώς και του σοκ της μετάβασης στον καπιταλισμό ταυτόχρονα με το πέρασμα στην πλουραλιστική δημοκρατία και –στην περίπτωση των δυτικών Βαλκανίων– τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας. Τα μετα-κομμουνιστικά κράτη της περιοχής δεν μπόρεσαν να υποβοηθήσουν την οικονομική ανάπτυξη και να προσφέρουν κοινωνική προστασία. Σε γενικές γραμμές, ο τυπικός κρατικός μηχανισμός στη νοτιοανατολική Ευρώπη υπήρξε πολύ αδύναμος μετά το 1989 (Sotiropoulos 2002).

Η οικονομική δυσπραγία εκ παραλλήλου με τη δυσλειτουργία των πολιτικών και διοικητικών θεσμών μπορεί να συσχετισθεί με την έλλειψη εμπιστοσύνης από πλευράς των τοπικών πληθυσμών προς την πολιτική τάξη, τη γραφειοκρατία και κάθε κοινωνικό εταίρο πέραν των άμεσων συγγενών, των γειτόνων και των μελών της κοινότητας. Σε αυτό το πλαίσιο, η κοινωνία πολιτών στη νοτιοανατολική Ευρώπη αναπτύχθηκε με άνισο τρόπο, πράγμα που στην ουσία σημαίνει ότι αναπτύχθηκε ελάχιστα σε ό,τι αφορά τη συμμε-

τοχή σε οργανώσεις και ενώσεις. Στο προαναφερθέν ανασφαλές περιβάλλον, τα άτομα αναζήτησαν να καλύψουν τις κοινωνικές και οικονομικές ανάγκες τους, καθώς και τις ανάγκες τους για ασφάλεια, καταφεύγοντας σε ευρύτερες οικογενειακές, κοινοτικές, φυλετικές, εθνικές ή θρησκευτικές ομάδες. Η ένταξη σε αυτές τις ομάδες δεν παρείχε μόνον μιαν αίσθηση ασφάλειας αλλά επίσης και μια πηγή πολιτισμικής ταυτότητας. Επιπλέον της πρακτικής στήριξης, οι άνθρωποι άντλησαν από τέτοιες ομάδες ένα καθησυχαστικό σύνολο παραδοσιακών αξιών (Gropas 2004: 64). Το αποτέλεσμα είναι ότι στις μετα-κομμουνιστικές κοινωνίες της νοτιοανατολικής Ευρώπης (και, αντιστοίχως, σε κάποιες από τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης) αναπτύχθηκε ένα είδος αρνητικού κοινωνικού κεφαλαίου.

Σε ό,τι αφορά ειδικότερα την υπό εξέταση περιοχή, η ιδέα του αρνητικού κοινωνικού κεφαλαίου προήλθε από το έργο του Ivan Krastev καθώς επίσης και από την υπόθεση εργασίας της Alina Mungiu-Pippidi αναφορικά με τη φύση των κοινωνιών της σύγχρονης νοτιοανατολικής Ευρώπης (Mungiu-Pippidi 2004). Σύμφωνα με την τελευταία, αυτές οι μετα-κομμουνιστικές κοινωνίες είναι νεο-παραδοσιακές. Σε αντίθεση με το θετικό κοινωνικό κεφάλαιο, το οποίο έχουν σωρεύσει για τον εαυτό τους οι συνήθεις κοινωνίες πολιτών της Δυτικής Ευρώπης και βάσει του οποίου τα άτομα σχηματίζουν εκτεταμένους πολιτικούς, επιχειρηματικούς και κοινωνικούς δεσμούς με άλλα μέλη της κοινωνίας τους (ανεξάρτητα από την οικογενειακή ή άλλη ιδιαιτερότητα προέλευσης), το αρνητικό κοινωνικό κεφάλαιο, που βρίσκεται σωρευμένο σε επιμέρους θύλακες στην Ανατολική Ευρώπη, διευκολύνει την ύφανση πυκνών ανεπίσημων κοινωνικών δικτύων. Αυτά μπορούν να θεωρηθούν ως κοινωνικές σφαίρες που αποτελούνται από έναν περιορισμένο αριθμό ατόμων τα οποία εμπιστεύονται το ένα το άλλο και κανέναν εκτός αυτών. Οι σφαίρες αυτές οριοθετούνται από 'κοινωνικούς φράκτες' (Gropas 2004): ανεπίσημα, αλλά λειτουργικά, όρια τα οποία είναι δύσκολο να διαπεράσουν τα μη μέλη. Αντιθέτως, για τα άτομα που περιλαμβάνονται στα οριοθετημένα κοινωνικά δίκτυα, τα όρια είναι λειτουργικά σε ό,τι αφορά την προσωπική ασφάλεια και την κατασκευή μιας κοινωνικής ταυτότητας. Με άλλα λόγια, από το 1989, στις μετα-κομμουνιστικές κοινωνίες της νοτιοανατολικής Ευρώπης, το κυρίαρχο σχήμα κοινωνικής συμπεριφοράς υπήρξε ο μεριστικός μάλλον παρά ο καθολικός χαρακτήρας των κοινωνικών σχέσεων και κανόνων (Mungiu-Pippidi 2004).

Η διάκριση μεταξύ θετικού και αρνητικού κοινωνικού κεφαλαίου ενέχει κάποιες ομοιότητες με τη διάκριση μεταξύ επίσημου και ανεπίσημου κεφα-

λαίου, η οποία έχει προταθεί για την ανάλυση των οικονομικών επιδόσεων στις μετα-κομμουνιστικές χώρες (Haerfer et al. 2005: 245-246). Το θετικό κοινωνικό κεφάλαιο νοείται ως αμοιβαίες κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις που διευκολύνουν την οικονομική ανταλλαγή. Αντιθέτως, το αρνητικό κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να θεωρηθεί ως σχέσεις που εντοπίζονται σε προστατευτικές συντεχνίες ή τοπικό επίπεδο. Τέτοιες σχέσεις λειτουργούν ως μηχανισμοί αποκλεισμού και δεν προσπορίζουν οφέλη στην ευρύτερη κοινωνία.

Μια άλλη, παρόμοια, εννοιολογική περιγραφή είναι η διάκριση μεταξύ κοινωνικού κεφαλαίου που δημιουργεί γέφυρες μεταξύ κοινωνικών ομάδων και κοινωνικού κεφαλαίου που δημιουργεί δεσμούς σε στενό κοινωνικό πλαίσιο, την οποία προκρίνουν οι M. Woolcock και X. Bougarel (Mihaylova 2004: 66). Το κοινωνικό κεφάλαιο που δημιουργεί γέφυρες αποτελείται από σχέσεις μεταξύ ομάδων ή κοινοτήτων ενώ το κοινωνικό κεφάλαιο που δημιουργεί δεσμούς αποτελείται από σχέσεις εντός της ίδιας ομάδας ή κοινότητας.

Η δική μας διάκριση μεταξύ θετικού και αρνητικού κοινωνικού κεφαλαίου δεν εστιάζει στην οικονομική απόδοση, βρίσκεται εγγύτερα στην εννοιολογική διάκριση μεταξύ κοινωνικού κεφαλαίου που δημιουργεί γέφυρες και εκείνου που δημιουργεί δεσμούς και σχετίζεται με το δυναμικό ανάπτυξης της κοινωνίας πολιτών. Θεωρούμε ότι το θετικό κοινωνικό κεφάλαιο οδηγεί στην ενίσχυση της κοινωνίας πολιτών. Αντιθέτως, το αρνητικό κοινωνικό κεφάλαιο προξενεί κοινωνικούς και πολιτικούς αποκλεισμούς, περιορίζοντας τους κοινωνικούς δεσμούς σε μικρής κλίμακας κοινότητες, τομεακά συμφέροντα και επαγγελματικές συντεχνίες, ομάδες ανθρώπων με ίδια νοοτροπία και μειονότητες που μοιράζονται τα ίδια θρησκευτικά, εθνικά ή φυλετικά χαρακτηριστικά. Έτσι, εάν στις κοινωνικές σχέσεις υπερισχύει το αρνητικό κοινωνικό κεφάλαιο, δεν υπάρχουν οφέλη για την ευρύτερη κοινωνία πολιτών.

3. Ερευνητική μεθοδολογία

Με αυτή τη διάκριση υπόψη, διενεργήθηκαν το 2003 εμπειρικές κοινωνικές δειγματοληπτικές έρευνες στη Βουλγαρία, τη FYROM, τη Σερβία-Μαυροβούνιο και τη Ρουμανία από τους ερευνητές ενός προγράμματος με τον τίτλο 'Ενσωματώνοντας τα Βαλκάνια στην Ε.Ε.' ('Integrating the Balkans into the European Union', IBEU). Το πρόγραμμα χρηματοδοτήθηκε από την

Ε.Ε. και είχε διάφορες θεματικές (μετανάστευση, περιφερειακή συνεργασία, ανεπίσημη οικονομία και κοινωνία πολιτών και κοινωνικό κεφάλαιο). Σε ό,τι αφορά την τελευταία θεματική, η έρευνα πραγματοποιήθηκε από τη Ρουμανική Ακαδημαϊκή Εταιρεία (SAR, Βουκουρέστι), το Κέντρο Φιλελεύθερων Στρατηγικών (CLS, Σόφια), το Ελληνικό Ίδρυμα για Ευρωπαϊκή και Εξωτερική Πολιτική (ΕΛΙΑΜΕΠ, Αθήνα) και το Πρόγραμμα Μελετών Νοτιοανατολικής Ευρώπης (SEESP, Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης). Προκειμένου να μετρηθεί το κοινωνικό κεφάλαιο, οι ερευνητές χρησιμοποίησαν μεταβλητές που μετρούν τη διαπροσωπική εμπιστοσύνη, την εμπιστοσύνη σε θεσμούς, τη συμμετοχή σε ενώσεις και το ενδιαφέρον για την πολιτική (Mungiu-Pippidi 2004, Ganev et al. 2004).

Αυτό το σύνολο μεταβλητών προσιδιάζει στην κυρίαρχη αντίληψη της συγκριτικής έρευνας για το κοινωνικό κεφάλαιο, την οποία συνοψίσαμε στον πρώτο τμήμα αυτού του άρθρου. Το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε στην έρευνα δεν συλλαμβάνει το κοινωνικό κεφάλαιο στο πλαίσιο μιας εργαλειολογικής (δηλαδή, με τον τρόπο των Lin et al. 2001) ούτε όμως και στο πλαίσιο μιας λογικής ταξικής κυριαρχίας (όπως, δηλαδή, συνήθιζε να κάνει ο Bourdieu 1984). Απηχεί μάλλον τις θεωρητικές προοπτικές της αγγλοσαξονικής κοινωνιολογίας και πολιτικής επιστήμης. Την ίδια στιγμή ακολουθεί τον δρόμο προγενέστερης έρευνας, όπως είναι οι έρευνες περί κοινωνικού κεφαλαίου της Παγκόσμιας Τράπεζας.

Στη Ρουμανία η έρευνα πραγματοποιήθηκε από το Κέντρο Περιφερειακής και Αστικής Κοινωνιολογίας υπό την εποπτεία της SAR (Βουκουρέστι). Στις υπόλοιπες χώρες της νοτιοανατολικής Ευρώπης πραγματοποιήθηκε από την BSS Gallup International υπό την εποπτεία του CLS (Σόφια). Τα δείγματα πάρθηκαν από τον γενικό πληθυσμό με στρωματοποιημένη τυχαία δειγματοληψία και περιλάμβαναν 1.021 ερωτηθέντες στη Βουλγαρία, 1.021 στη FYROM, 1.600 στη Ρουμανία, 816 στη Σερβία και 402 στο Μαυροβούνιο. (Παρότι η Σερβία και το Μαυροβούνιο συγκροτούσαν –τότε– ένα ανεξάρτητο κράτος, για αναλυτικούς σκοπούς οι Σέρβοι και οι Μαυροβούνιοι εξετάστηκαν ξεχωριστά). Σε όλες τις περιπτώσεις, χρησιμοποιήθηκε το ίδιο σχέδιο έρευνας.

Η έρευνα στηρίχθηκε σε κοινό ερωτηματολόγιο. Οι περισσότερες από τις ερωτήσεις ήταν ‘κλειστές’ και τα κύρια θέματα ήταν διάφοροι τύποι και μέτρα εμπιστοσύνης. Στις χαρακτηριστικές ερωτήσεις περιλαμβάνονταν ερωτήματα για την εμπιστοσύνη προς τους περισσότερους άλλους ανθρώπους σε αντίθεση με την εμπιστοσύνη μόνον προς τους συγγενείς του ερωτηθέντος· για την εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση, το κοινοβούλιο και τον Πρόεδρο της

Δημοκρατίας και για την εμπιστοσύνη στους υπόλοιπους θεσμούς όπως, για παράδειγμα, τη δικαιοσύνη και την τοπική αυτοδιοίκηση· τέλος, για τη συμμετοχή σε επίσημες και ανεπίσημες συλλογικές δραστηριότητες, όπως το να είναι κανείς μέλος μιας ένωσης ή να συμμετέχει σε κάποια κοινοτική δραστηριότητα.

Ενώ η συνολική εντύπωση από την έρευνα είναι αυτή μιας γενικής δυσπιστίας προς τους άλλους ανθρώπους και τους θεσμούς, κάποια ευρήματα είναι ιδιαίτερος ενδιαφέροντα επειδή αποκαλύπτουν μια διαφοροποιημένη εικόνα για τις μετα-κομμουνιστικές κοινωνίες της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Ακολούθως, θα αναφέρουμε ποια από τις πέντε ομάδες ερωτηθέντων (Βούλγαροι, κάτοικοι της FYROM, Μαυροβούνιοι, Ρουμάνοι ή Σέρβοι) διαφοροποιήθηκαν σαφώς –συγκριτικά με τους υπόλοιπους– αναφορικά με καθένα από τα πολλά θέματα της εν λόγω έρευνας. Με άλλα λόγια, θα εστιάσουμε σε όποια από τις πέντε ομάδες απορρίφθηκε θετικά ή αρνητικά σε συγκεκριμένα ερωτήματα σε μεγαλύτερο ποσοστό από τις άλλες.

4. Ορισμένα εμπειρικά ευρήματα

Σε σύγκριση με τους υπόλοιπους ερωτηθέντες της νοτιοανατολικής Ευρώπης, οι Σέρβοι και οι κάτοικοι της FYROM ισχυρίζονται σε μεγαλύτερο ποσοστό ότι έχουν κάποτε εξαπατηθεί από άλλους και ότι κρατούν το λόγο τους μόνον προς εκείνους που το αξίζουν. Φαίνεται, επίσης, πάντοτε βάσει της έρευνας, ότι οι Βούλγαροι και οι κάτοικοι της FYROM θεωρούν ότι 'μόνον οι συγγενείς σου είναι έμπιστοι' σε πολύ μεγαλύτερο ποσοστό από ό,τι οι Ρουμάνοι, οι Σέρβοι και Μαυροβούνιοι (Πίνακας 1). Επίσης οι Σέρβοι εμφανίζονται να έχουν πολύ μικρή εμπιστοσύνη προς τους περισσότερους άλλους ανθρώπους που δεν είναι γνωστοί τους. Με τους όρους του εννοιολογικού πλαισίου που χρησιμοποιείται σε αυτό το άρθρο (θετικό έναντι αρνητικού κεφαλαίου, λειτουργικά κοινωνικά σύνορα, οριοθετημένες κοινωνικές σφαίρες), οι άνθρωποι που δείχνουν τόσο χαμηλή εμπιστοσύνη λειτουργούν σε κλειστές, μικρής κλίμακας κοινωνικές σφαίρες. Με άλλα λόγια, τα αόρατα κοινωνικά όρια εντός των οποίων λειτουργούν τα άτομα στην κοινωνική τους αλληλεπίδραση φαίνονται γενικώς να είναι αρκετά περιορισμένα στις χώρες της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Αυτό φαίνεται να χαρακτηρίζει ιδιαίτερα την περίπτωση της Βουλγαρίας και της FYROM, όπου τέτοια όρια συμπίπτουν συχνά με τις παρυφές της ευρύτερης οικογένειας του ερωτηθέντος.

Πίνακας 1. Διαπροσωπική εμπιστοσύνη
 (% ερωτηθέντων που συμφωνούν πλήρως ή μάλλον συμφωνούν
 με τις προτάσεις)

	Ρουμανία	Βουλγαρία	Σερβία	Μαυρο- βούνιο	FYROM
Μπορείς να εμπιστευθείς μόνον τους συγγενείς σου	47,6	65,2	47,4	37,9	71,9
Προτιμώ να συναλλάσσομαι με ανθρώπους που γνωρίζω παρά με αγνώστους για την ενοίκιαση ενός διαμερίσματος	64,2	63,3	70,4	59,9	77,9

Πηγή: Στοιχεία από τη Ρουμανική Ακαδημαϊκή Εταιρεία (SAR) βάσει έρευνας που διενεργήθηκε από τη BSS Gallup International, το Κέντρο Φιλελεύθερων Στρατηγικών (Σόφια) και τη SAR το 2003.

Ένα δεύτερο σύνολο θεμάτων αφορά τις αντιλήψεις του γενικού πληθυσμού για το κράτος δικαίου. Αυτές μπορούν να αποκαλύψουν την έκταση στην οποία η επίσημη υιοθέτηση φιλελεύθερων συνταγματικών αρχών δεν οδηγεί απαραίτητα στην ουσιαστική αποδοχή τους. Αυτό μπορεί να έχει δύο πλευρές: την έκταση στην οποία τα άτομα θεωρούν ότι οι αρχές δεσμεύονται από τον νόμο και την έκταση στην οποία τα άτομα θεωρούν ότι δεσμεύονται τα ίδια από τον νόμο. Αναφορικά με την πρώτη πλευρά, τουλάχιστον οι μισοί από τους Ρουμάνους και τους Βούλγαρους ερωτηθέντες πιστεύουν ότι 'δεν είναι όλοι ίσοι ενώπιον του νόμου'. Αναφορικά με τη δεύτερη πλευρά, η πλειοψηφία των κατοίκων της FYROM και σχεδόν οι μισοί από τους Μαυροβούνιους πιστεύουν ότι 'πρέπει να σέβεται κανείς μόνο τους σωστούς /καλούς νόμους', ενώ η πλειοψηφία των Βούλγαρων και των κατοίκων της FYROM ισχυρίζονται ότι 'οι νόμοι δεν θα πρέπει να αποτελούν φραγμό' στις προσπάθειες των ανθρώπων να επιτύχουν κάτι (Mungiu-Pippidi 2004: 57). Στο ίδιο πνεύμα, οι Βούλγαροι και οι κάτοικοι της FYROM συμφωνούν ότι 'ορισμένοι άνθρωποι είναι υπεράνω του νόμου' σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι οι υπόλοιποι ερωτηθέντες. Μεταξύ των 'ανθρώπων που βρίσκονται υπεράνω του νόμου' ξεχωρίζουν 'οι πολιτικοί' και 'οι πλούσιοι' (Mungiu-Pippidi 2004: 58).

Ένα τρίτο σύνολο θεμάτων περιλαμβάνεται στα ερωτήματα αναφορικά με την εμπιστοσύνη σε κύριους πολιτικούς θεσμούς (Πίνακας 2). Μόνο μια μικρή μειοψηφία των ερωτηθέντων στη Ρουμανία, τη Σερβία και τη FYROM είναι ικανοποιημένη με την απόδοση των δικαστηρίων στη χώρα τους. Μεταξύ όλων των σχετικών θεσμών, οι Ρουμάνοι εμπιστεύονται λιγότερο τα

πολιτικά κόμματα, το κοινοβούλιο, τα δικαστήρια και τις εισαγγελικές αρχές. Σε σύγκριση με τους υπόλοιπους ερωτηθέντες, οι Σέρβοι και οι κάτοικοι της FYROM εκφράζουν μεγαλύτερη δυσπιστία απέναντι στους θεσμούς της δικαστηρίων, του κοινοβουλίου και της τοπικής αυτοδιοίκησης στη χώρα τους. Πέραν του προβλήματος της νομιμοποίησης των δικαστηρίων, το σημαντικότερο εύρημα είναι η διαφορά στην εμπιστοσύνη που καταδεικνύεται προς τους διοικητικούς σε αντίθεση με τους πολιτικούς θεσμούς. Οι δημοκρατικά υπόλογοι στο εκλογικό σώμα πολιτικοί θεσμοί (όπως το κοινοβούλιο και η κυβέρνηση) χαιρούν πολύ μικρότερης εμπιστοσύνης σε σύγκριση με άλλους των οποίων η διαχείριση διορίζεται ή αποτελείται από επαγγελματίες (όπως ο στρατός, η αστυνομία και οι εφημερίδες).

Σε σύγκριση με τη Σερβία και το Μαυροβούνιο, όπου δεν προκύπτει σαφές μοτίβο, οι πολίτες στη Βουλγαρία και τη FYROM δείχνουν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη εάν κατοικούν σε μικρότερες κοινότητες (χωριά και κομποπόλεις) απ' ό,τι εάν ζουν σε μεγαλύτερες (αστικά κέντρα) (Ganev et al. 2004).

Πίνακας 2. Εμπιστοσύνη σε θεσμούς
(% των ερωτηθέντων που πιστεύουν ότι οι ακόλουθοι θεσμοί υπηρετούν το δημόσιο συμφέρον)

	Ρουμανία	Βουλγαρία	Σερβία	Μαυροβούνιο	FYROM
Πρόεδρος της Δημοκρατίας	41,0	49,1	10,6	24,0	11,0
Κυβέρνηση	36,4	28,4	14,0	25,1	8,8
Κοινοβούλιο	25,9	21,5	8,8	19,5	8,7
Δικαστήρια	28,3	21,0	10,3	21,5	6,8
Τοπική αυτοδιοίκηση	49,9	29,0	14,3	23,2	12,0
Εισαγγελικές αρχές	30,7	20,7	8,7	15,5	8,4
Ταχυδρομείο	64,7	34,2	31,2	29,8	49,2
Κρατική τηλεφωνία	52,7	28,0	29,3	32,8	45,5
Σύστημα υγείας	60,3	33,7	25,7	31,8	34,7
Σχολεία	75,3	42,3	33,0	38,9	34,7
Εκκλησία		29,2	44,8	29,2	50,2
Οικονομικές εφορίες	41,8	27,0	14,6	26,7	27,4
Κρατική τηλεόραση	58,4	50,1	22,2	31,1	48,6
Ραδιόφωνο	65,2	47,2	20,7	27,2	52,5
Εφημερίδες	51,8	42,7	24,9	26,2	50,5
Αστυνομία	46,9	41,7	22,6	33,7	35,1
Στρατός		39,8	32,1	24,6	61,1

Πηγή: Στοιχεία από τη Ρουμανική Ακαδημαϊκή Εταιρεία (SAR) βάσει έρευνας που διενεργήθηκε από τη BSS Gallup International, το Κέντρο Φιλελεύθερων Στρατηγικών (Σόφια) και τη SAR το 2003.

Σε αυτή την έρευνα, η ισχύς της κοινωνίας πολιτών μετράται και από την κοινωνική ή πολιτική συμμετοχή, δηλαδή από το ποσοστό των ερωτηθέντων που ανήκουν σε μια επίσημη ή ανεπίσημη οργάνωση και το αντίστοιχο ποσοστό εκείνων που έχουν πρόσφατα παρακολουθήσει μια συλλογική (κοινωνική ή πολιτική) δραστηριότητα. Παρότι σε όλες αυτές τις περιπτώσεις ο αριθμός των μελών και η συμμετοχή είναι, σε γενικές γραμμές, πολύ χαμηλά, οι Σέρβοι και οι Μαυροβούνιοι εμφανώς ξεχωρίζουν καθώς μετέχουν σε οργανώσεις ή δραστηριότητες πολύ περισσότερο απ' ό,τι οι υπόλοιποι νοτιοανατολικοευρωπαίοι (Mungiu-Pippidi 2004: 58). Αντιθέτως, οι Βούλγαροι και οι κάτοικοι της FYROM φέρονται να συμμετέχουν λιγότερο από όλους τους άλλους σε τέτοιες δραστηριότητες.

Η προαναφερθείσα δειγματοληπτική έρευνα περί κοινωνικού κεφαλαίου κατέδειξε ότι υπάρχουν, κατά πάσα πιθανότητα, λειτουργικά κοινωνικά όρια εντός κάθε νοτιοανατολικοευρωπαϊκής κοινωνίας όχι μόνο σε ό,τι αφορά τους δεσμούς με την ευρύτερη οικογένεια, την τοπική κοινότητα ή την τάση συμμετοχής σε οργανώσεις και συλλογικές δραστηριότητες αλλά, επίσης, και σε ό,τι αφορά την εθνική προέλευση (Ganev et al. 2004). Στη Βουλγαρία, σε σύγκριση με τον γενικό πληθυσμό, οι Ρόμα δείχνουν συγκριτικά χαμηλά επίπεδα εμπιστοσύνης οιαδήποτε είδους (προς τρίτους, προς τους θεσμούς κ.ο.κ.) ταυτόχρονα, όμως, παρουσιάζουν συγκριτικά υψηλότερα επίπεδα συμμετοχής. Η τουρκική μειονότητα στη Βουλγαρία δείχνει τις ίδιες τάσεις, αλλά φαίνεται να εμπιστεύεται τους βούλγαρους πολιτικούς και διοικητικούς θεσμούς ελάχιστα. Στη FYROM, τα μέλη της αλβανικής μειονότητας δείχνουν συγκριτικά υψηλότερη εμπιστοσύνη σε συγγενείς τους και μια εντονότερη τάση συμμετοχής σε ανεπίσημους οργανισμούς σε σύγκριση με τον υπόλοιπο πληθυσμό.

Το σημαντικότερο, ωστόσο, είναι ότι η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων της FYROM συμφωνούν με την πρόταση ότι 'υπάρχουν εθνικές ομάδες μέσα στα σύνορά μας που συνιστούν απειλή για την κυριαρχία μας' (Πίνακας 3). Οι εθνικές διαφορές στην εμπιστοσύνη και τη συμμετοχή είναι πολύ λιγότερο εμφανείς στη Σερβία και το Μαυροβούνιο. Σε σύγκριση με τον γενικό πληθυσμό στη Σερβία, οι μουσουλμάνοι Σέρβοι δείχνουν συγκριτικά μεγαλύτερη εμπιστοσύνη προς άλλους ανθρώπους, ενώ οι Σέρβοι ουγγρικής καταγωγής είναι περισσότερο δραστήριοι σε οργανώσεις. Σε σύγκριση με τους υπόλοιπους κατοίκους του Μαυροβουνίου, οι μουσουλμάνοι και οι Αλβανοί δείχνουν μικρότερη εμπιστοσύνη προς πολίτες άλλων κρατών/εθνών ή απέναντι σε εθνικές ομάδες. Επίσης, οι Σέρβοι που πιστεύουν ότι

‘υπάρχουν εθνικές ομάδες εντός των συνόρων που συνιστούν απειλή για την κυριαρχία μας’ είναι διπλάσιοι από τους Μαυροβούνιους που έχουν την ίδια πεποίθηση (Πίνακας 3). Στη Ρουμανία, οι κάτοικοι περιοχών με τη μέγιστη εθνική ομοιογένεια (όπως η Μόλδοβα, ρουμανική περιφέρεια με εκτεταμένη φτώχεια), εμπιστεύονται τους άλλους ανθρώπους πολύ λιγότερο και τους συγγενείς τους πολύ περισσότερο απ’ ό,τι οι κάτοικοι εθνικά μικτών περιοχών. Τέλος, περίπου ένα τρίτο των Ρουμάνων (δηλαδή, πολλοί περισσότεροι από το αντίστοιχο ποσοστό των Βούλγαρων και των Μαυροβούνιων, το οποίο είναι περίπου 25%) πιστεύουν ότι ‘υπάρχουν εθνικές ομάδες εντός των συνόρων μας που συνιστούν απειλή για την κυριαρχία μας’. Τα εθνικιστικά αισθήματα (και ίσως γενικότερα ο επιθετικός εθνικισμός) των Ρουμάνων και των κατοίκων της FYROM φαίνονται ανάγλυφα στο υψηλό ποσοστό εκείνων που δηλώνουν ότι ‘υπάρχουν τμήματα άλλων χωρών που μας ανήκουν’.

Πίνακας 3.
Εθνικιστικά αισθήματα και αισθήματα έναντι εθνικών ομάδων
εντός της χώρας των ερωτηθέντων
(% όσων συμφωνούν με την πρόταση)

	Ρουμανία	Βουλγαρία	Σερβία	Μαυρο- βούνιο	FYROM
Υπάρχουν εθνικές ομάδες εντός των συνόρων μας που συνιστούν απειλή για την κυριαρχία μας	35,6	24,0	54,8	25,6	77,3
Υπάρχουν τμήματα άλλων χωρών που μας ανήκουν	58,9	47,2	35,5	14,5	63,8

Πηγή: Στοιχεία από τη Ρουμανική Ακαδημαϊκή Εταιρία (SAR) βάσει έρευνας που διενεργήθηκε από τη BSS Gallup International, το Κέντρο Φιλελεύθερων Στρατηγικών (Σόφια) και τη SAR το 2003.

Παρότι θα χρειαστεί ένα διαφορετικό μακροπρόθεσμο ερευνητικό πρόγραμμα, στηριγμένο σε περιοδικές μελέτες panel, προκειμένου να υπάρξουν επιβεβαιωμένα εμπειρικά ευρήματα, κάποια μοτίβα μπορούν να διακριθούν ήδη βάσει της συγκεκριμένης δειγματοληπτικής έρευνας. Η Βουλγαρία και η FYROM φαίνονται να είναι περιπτώσεις όπου λειτουργικά κοινωνικά όρια έχουν χαραχθεί κάπως ευκρινέστερα γύρω από τη συγγενική ομάδα ή την κοινότητα του ατόμου. Μπορούμε επίσης να υποθέσουμε ότι, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες χώρες της νοτιοανατολικής Ευρώπης, τα λειτουργικά κοινωνικά όρια στη Σερβία και το Μαυροβούνιο εκτείνονται πολύ πέραν των συγγενών και των γειτόνων του ερωτηθέντος και περιλαμβάνουν άτομα που

βρίσκονται σε ανάλογη κοινωνική θέση ή έχουν παρόμοια συμφέροντα με τα οποία τα εν λόγω άτομα μετέχουν σε συλλογική δράση. Σε όλες τις χώρες της νοτιοανατολικής Ευρώπης, και ιδιαίτερα στη Βουλγαρία και τη FYROM, λειτουργικά κοινωνικά όρια εμπιστοσύνης και δυσπιστίας διαχωρίζουν τις εθνικές και θρησκευτικές μειονότητες από τον υπόλοιπο πληθυσμό.

Εκτός της έρευνας που συνοψίστηκε παραπάνω, έχει υπάρξει τα τελευταία χρόνια πληθώρα ερευνών για το κοινωνικό κεφάλαιο και την κοινωνία πολιτών στη μετα-κομμουνιστική Ανατολική και νοτιοανατολική Ευρώπη. Κυριαρχεί μια υπόθεση εργασίας σύμφωνα με την οποία: επειδή το κοινωνικό κεφάλαιο είναι μικρό και η κοινωνία πολιτών αδύναμη στις μετα-κομμουνιστικές χώρες, η δημοκρατία είναι χαμηλής ποιότητας και οι πολιτικοί θεσμοί αποδίδουν πολύ χαμηλότερα του βέλτιστου επίπεδου (Rose 1994, Howard 2002). Η άλλη όψη του νομίσματος αυτής της υπόθεσης είναι ότι, εκεί όπου η κοινωνία πολιτών έχει ενισχυθεί στον μετα-κομμουνιστικό κόσμο, έχει αναπτυχθεί και η δημοκρατία (Green 2002). Από την άλλη πλευρά, υπάρχει έρευνα που αμφισβητεί αυτή την άποψη. Οι K.M. Dowley και B.D. Silver υποστηρίζουν ότι όταν χρησιμοποιούμε αθροιστικούς δείκτες για το σύνολο των κοινωνιών, δεν υπάρχει θετικός συσχετισμός μεταξύ κοινωνικού κεφαλαίου και εκδημοκρατισμού. Μόνο στο ατομικό επίπεδο της ανάλυσης παρατηρείται ένας συσχετισμός μεταξύ κοινωνικού κεφαλαίου και ατομικών στάσεων που υποστηρίζουν τη δημοκρατία (Dowley & Silver 2002: 500 24). Συνολικά, ωστόσο, οι περισσότερες έρευνες συμπεραίνουν ότι υπάρχει έλλειψη κοινωνικού κεφαλαίου και υπανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών στη μετα-κομμουνιστική Ανατολική Ευρώπη (π.χ., Tempest 1997, Elster et al. 1998, Mishler & Rose 2000, Tismaneanu 2002, Giatzidis 2002). Στο επόμενο τμήμα συνοψίζουμε και παραθέτουμε επτά πιθανές στρατηγικές που μπορεί να υποβοηθήσουν στη βελτίωση της γενικής κατάστασης χαμηλού κοινωνικού κεφαλαίου και αδύναμης κοινωνίας πολιτών στη νοτιοανατολική Ευρώπη.

5. Στρατηγικές για την ανάπτυξη κοινωνικού κεφαλαίου

Εάν η εμπιστοσύνη είναι αδύναμη και το κοινωνικό κεφάλαιο σπανίζει, τι μπορεί να γίνει για να αυξηθούν; Οι απαντήσεις σε αυτό το ερώτημα είναι αρκετές και συνιστούν στρατηγικές για την αύξηση του κοινωνικού κεφαλαίου. Είναι προφανές ότι κάθε τέτοιο εγχείρημα συνδέεται με μεταρρυθμίσεις σε διάφορα επίπεδα. Η αύξηση και, ακόμη περισσότερο, η μετατροπή του κοινωνικού κεφαλαίου (από αρνητικό σε θετικό) απαιτεί πόρους και

δέσμευση από την πλευρά των πολιτικών ελίτ και των κοινωνικών οργανώσεων οι οποίες ενδέχεται να την επιδιώξουν, καθώς και πολύ χρόνο. Το επίπεδο των πόρων, της δέσμευσης και του χρόνου που αφιερώνεται στην αύξηση του κοινωνικού κεφαλαίου εξαρτάται από τη στρατηγική που επιλέγεται για την επίτευξη αυτού του εγχειρήματος.

Οι περισσότερες στρατηγικές απαιτούν μεγάλης κλίμακας κοινωνική αλλαγή και, για τον λόγο αυτόν, αντιμετωπίζουν υψηλό κόστος και χαμηλές πιθανότητες επιτυχίας. Ορισμένες δε είναι τελείως ανεφάρμοστες: παράδειγμα είναι η διαπίστωση ότι οι κοινωνίες προτεσταντών και οπαδών του κομφουκιανισμού παρουσιάζουν σταθερά υψηλότερα επίπεδα διαπροσωπικής εμπιστοσύνης απ' ό,τι οι κοινωνίες καθολικών και ορθόδοξων χριστιανών (Inglehart 1999). Από αυτή τη διαπίστωση δεν μπορεί να προκύψει μια εύλογη μεταρρυθμιστική πολιτική. Η στατιστική συσχέτιση μεταξύ του τύπου του θρησκευτικού δόγματος και του επιπέδου της διαπροσωπικής εμπιστοσύνης μπορεί να είναι πλασματική: πρέπει κανείς να την ελέγξει αναφορικά με το επίπεδο της οικονομικής ανάπτυξης, τις ιστορικές παραδόσεις συσσωμάτωσης, και ούτω καθεξής. Ακόμη, όμως, και εάν αυτή η συσχέτιση δεν είναι πλασματική, είναι ανέφικτο να προταθεί μια ολοκληρωτική αλλαγή του κυρίαρχου θρησκευτικού δόγματος σε κοινωνίες με χαμηλά επίπεδα εμπιστοσύνης, όπως οι μετα-κομμουνιστικές κοινωνίες της νοτιοανατολικής Ευρώπης.

Άλλες αποκρίσεις στο πρόβλημα του πώς μπορεί να αυξηθεί η εμπιστοσύνη μπορεί να είναι πιο ρεαλιστικές και εκφέρονται ως στρατηγικές μεταρρύθμισης. Μια πρώτη στρατηγική μπορεί να αποκληθεί 'από πάνω προς τα κάτω' ενώ μια άλλη 'από κάτω προς τα πάνω' (Offe 1999). Η πρώτη είναι η θεσμική ανάπτυξη, πράγμα που σημαίνει ότι αρχικά δημιουργείται ένα σύνολο πολιτικών και διοικητικών θεσμών και, κατόπιν, αυτοί αποκτούν προοδευτικά νομιμοποίηση επιδεικνύοντας ένα ιστορικό αποδοτικότητας, αποτελεσματικότητας, λογοδοσίας, ανταπόκρισης στις ανάγκες της κοινωνίας και διαφάνειας. Σχετικά παραδείγματα είναι η ίδρυση αξιόπιστων νομικών θεσμών και διαδικασιών, όπως το σύστημα ποινικής δικαιοσύνης και η διασφάλιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων για όλους, συμπεριλαμβανομένων αδύναμων ομάδων και μειονοτήτων. Εάν συμβεί κάτι τέτοιο, αναμένεται ότι η εμπιστοσύνη προς τους θεσμούς θα αυξηθεί.

Ένα πρώτο αντεπιχείρημα εναντίον αυτής της στρατηγικής είναι ότι μια αύξηση της αποτελεσματικότητας δεν θα επιφέρει αύξηση της εμπιστοσύνης προς τους θεσμούς. Όπως καταδεικνύεται στον Πίνακα 2 (στο τέταρτο τμή-

μα αυτού του άρθρου), οι αντιπροσωπευτικοί και οι πολιτικοί θεσμοί –και όχι οι διοικητικοί– είναι εκείνοι που πάσχουν περισσότερο από έλλειψη εμπιστοσύνης. Ενώ η μεταρρύθμιση της δημόσιας διοίκησης είναι σημαντική, βελτιώσεις στη λειτουργία των πολιτικών θεσμών, όπως η κεντρική κυβέρνηση, το κοινοβούλιο και τα δικαστήρια, είναι επίσης αναγκαίες. Υψηλότερες υποκειμενικές εκτιμήσεις από μεμονωμένους πολίτες για την απόδοση των διοικητικών θεσμών μπορεί να μην οδηγήσουν σε αύξηση του κοινωνικού κεφαλαίου καθώς το πρόβλημα της δημόσιας δυσασφάλειας και δυσπιστίας αφορά ειδικά τους θεσμούς που λογοδοτούν πολιτικά. Ένα δεύτερο αντιπαραλήρημα αναφορικά με την παραπάνω στρατηγική είναι ότι η θεσμική ανάπτυξη σε κρατικό επίπεδο μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία καταπιεστικών θεσμών που ενδέχεται να καταπνίξουν ατομικές και συλλογικές πρωτοβουλίες οι οποίες αναδύονται από το επίπεδο της κοινωνίας. Σχέσεις εμπιστοσύνης δεν μπορούν να παραχθούν πλήρως ‘από πάνω’ (δηλαδή, από το κράτος). Η κρατική παρέμβαση στις κοινωνικές σχέσεις πέραν ενός συγκεκριμένου ορίου μπορεί να αποδειχθεί δυσλειτουργική για την κοινωνική εμπιστοσύνη, όπως είχε συμβεί με την εμπιστοσύνη σε κοινωνίες του υποαρκτού σοσιαλισμού.

Η δεύτερη στρατηγική είναι η ανάπτυξη ατομικής συμμετοχής σε εθελοντικές ενώσεις και κοινοτικά εγχειρήματα. Οι πολίτες ενδέχεται να φτάσουν να εμπιστεύονται άλλους πολίτες πέραν των άμεσων συγγενικών, γειτονικών και επαγγελματικών τους κύκλων. Η διαπροσωπική εμπιστοσύνη αυξάνεται ‘από κάτω προς τα πάνω’, δηλαδή από τη βάση της κοινωνίας προς την κορυφή της. Με το πέρασμα του χρόνου, επεκτείνεται σε ομόκεντρους κύκλους έως ότου μεταμορφωθεί σε εμπιστοσύνη σε πολιτικούς και διοικητικούς θεσμούς. Στην προ του 1989 Ανατολική Ευρώπη, σχετικά παραδείγματα ήταν περιπτώσεις συλλογικής κινητοποίησης, όπως η Χάρτα 77 στην Τσεχοσλοβακία και η Αλληλεγγύη στην Πολωνία (Wagren 1999). Αυτές ήταν περιπτώσεις συλλογικής κινητοποίησης και συμμετοχής σε ενώσεις οι οποίες, βεβαίως, δεν αύξησαν την εμπιστοσύνη στους θεσμούς του κομμουνιστικού κράτους. Συνέδραμαν, όμως, στην αύξηση της διαπροσωπικής εμπιστοσύνης μεταξύ των μετεχόντων και της εμπιστοσύνης σε νέους θεσμούς, όπως τα κινήματα αντιφρονούντων.

Μια τρίτη στρατηγική είναι η οικονομική ανάπτυξη. Η ιδέα πίσω από αυτή τη στρατηγική είναι ότι, με την οικονομική πρόοδο μιας κοινωνίας συνολικά, σημειώνεται επίσης μια αύξηση ατομικών πόρων συμπεριλαμβανομένης της ατομικής ευημερίας, του κοινωνικού κύρους και των δεξιοτήτων.

Αυτό οδηγεί σε μια αίσθηση υποκειμενικής ευημερίας η οποία, με τη σειρά της, μεταφράζεται σε υψηλότερα επίπεδα προσωπικής εμπιστοσύνης. Αντιθέτως, η οικονομική παρακμή και η αυξημένη σπανιότητα των πόρων σχετίζονται με μείωση της εμπιστοσύνης διότι οι περιορισμένοι πόροι πρέπει να κατανεμηθούν στον ίδιο αριθμό ατόμων που προηγουμένως απολάμβαναν ευημερία. Ωστόσο, η σχέση μεταξύ ευημερίας και εμπιστοσύνης δεν είναι γραμμική. Η μείωση της εμπιστοσύνης σε προηγμένες βιομηχανικές κοινωνίες, στις οποίες περιλαμβάνονται και οι ΗΠΑ, καταδεικνύει ότι –πέραν ενός συγκεκριμένου ορίου– η υψηλότερη ευημερία μπορεί επίσης να σημαίνει χαμηλότερη θεσμική εμπιστοσύνη (Warren 1999: 8). Μια ερμηνεία αυτού του παράδοξου μπορεί να είναι ότι οι ευημερούντες πολίτες γίνονται περισσότερο απαιτητικοί έναντι των κυβερνήσεών τους απ' όσο συνήθιζαν προηγουμένως, όταν εμπιστευόταν την κυβέρνηση ότι θα υποκινούσε και θα επέβλεπε την οικονομική ανάπτυξη ή όταν φοβόντουσαν την κυβέρνηση επειδή αισθάνονταν φτωχοί και αδύναμοι.

Μια τέταρτη στρατηγική είναι η αύξηση της ασφάλειας τόσο υπό την 'αυστηρή /στενή' έννοια (εθνική ασφάλεια) όσο και υπό την 'ευρεία' έννοια (προσωπική ασφάλεια σε προβλέψιμο κοινωνικό περιβάλλον). Είναι σαφές ότι η αβεβαιότητα αναφορικά με τα εθνικά σύνορα μιας χώρας σχετίζεται με τη χαμηλή εμπιστοσύνη στους θεσμούς. Προφανώς, μεγάλης κλίμακας εθνικοί πόλεμοι, εμφύλιοι πόλεμοι, ακόμη και επαναλαμβανόμενες συνοριακές συγκρούσεις, συμπλοκές μεταξύ ένοπλων συμμοριών και εσωτερική πολιτική βία μειώνουν την εμπιστοσύνη. Το ίδιο ισχύει αναφορικά με την αβεβαιότητα για την ασφάλεια με την 'ευρεία' έννοια, συμπεριλαμβανομένης της προσωπικής και της εργασιακής ασφαλείας, της αξίας του νομίσματος, των συνθηκών υγιεινής και φυσικού περιβάλλοντος, της κατάστασης των βασικών υποδομών και, γενικά, της προβλεψιμότητας και των προοπτικών της καθημερινότητας. Αυτό που επισημαίνεται εδώ είναι ότι 'εκείνοι των οποίων η ζωή είναι περισσότερο ανασφαλής μπορούν να εμπιστευονται λιγότερο, εφόσον για αυτούς η προδομένη εμπιστοσύνη είναι σχετικά περισσότερο σημαντική. Από την άλλη πλευρά, όσοι είναι πλούσιοι σε πόρους μπορούν να εμπιστευούνται, και όταν εμπιστευούνται, επωφελούνται και οι ίδιοι' (Warren 1999: 12). Με άλλα λόγια η οικονομική ευημερία, η ασφάλεια και η εμπιστοσύνη σχετίζονται στενά μεταξύ τους. Ένα αντεπιχείρημα για αυτήν την τέταρτη στρατηγική είναι ότι, από μόνη της, η δημιουργία κλίματος ασφάλειας και σταθερότητας μπορεί να μην επιφέρει συνεπακόλουθη αύξηση της εμπιστοσύνης. Στη νοτιοανατολική Ευρώπη, όπως και στον υπόλοιπο σύγ-

χρονο κόσμο, όσο οι κυβερνήσεις δεν συμπεριλαμβάνουν στην ατζέντα τους τον στόχο της ανακατανομής μέρους –τουλάχιστον– του πλούτου που δημιουργείται, οι άνθρωποι που ανήκουν στα μεσαία και στα χαμηλά εισοδηματικά στρώματα θα εξακολουθήσουν να δυσπιστούν έναντι των θεσμών και να αισθάνονται ανασφαλείς. Για να αυξηθεί η εμπιστοσύνη, η αξία της κοινωνικής σταθερότητας και ασφάλειας θα πρέπει να εξισορροπείται από ειλικρινείς προσπάθειες για τη δημιουργία και τη διασφάλιση αλληλεγγύης και κοινωνικής συνοχής. Προφανώς, οι δύο τελευταίες στρατηγικές (η επίδωξη της οικονομικής ανάπτυξης και εκείνη της ασφάλειας) συνδέονται στενά μεταξύ τους.

Μια πέμπτη στρατηγική είναι να εμφυσηθεί αλτρουιστική εμπιστοσύνη στην κοινωνία, για παράδειγμα μέσω της κοινωνικοποίησης και των επίσημων εκπαιδευτικών δομών. Το επιχείρημα εδώ είναι ότι σε κάθε άτομο υπάρχουν 'ηθικοί πόροι' που μπορούν να κινητοποιηθούν. Από την πλευρά κάθε ατόμου, η αύξηση της εμπιστοσύνης θα απαιτήσει να αναλάβει το ίδιο το ρίσκο σύμπτυξης νέων κοινωνικών σχέσεων, πέραν της ικανότητάς του να προβλέπει το αποτέλεσμα των σχέσεων αυτών (Mansbridge 1999). Η ανάπτυξη αλτρουιστικής εμπιστοσύνης θα απαιτήσει τη χρήση ηθικών κυρώσεων σε βάρος εκείνων που θα παρεκκλίνουν από μια αλτρουιστική συμπεριφορά καθώς και την επίδειξη του οφέλους από τον σεβασμό και τις ενάρετες πράξεις απέναντι σε άλλα μέλη της κοινωνίας. Είναι εμφανές ότι πρόκειται για στρατηγική που είναι πολύ δύσκολο να εφαρμοστεί και η οποία απαιτεί μακροπρόθεσμες και συνδυασμένες προσπάθειες από την πλευρά ενώσεων, τοπικών κοινωνιών, μέσων ενημέρωσης και σχολείων.

Μια έκτη στρατηγική είναι η ενίσχυση των τοπικών θεσμών. Η στρατηγική αυτή δεν ταυτίζεται με τη διοικητική αποκέντρωση ούτε συμπίπτει ακριβώς με τη στρατηγική 'από κάτω προς τα πάνω' που προαναφέρθηκε (δεύτερη στρατηγική). Περιλαμβάνει μάλλον την κατανομή κινήτρων για τη δημιουργία νέων, μικρής κλίμακας θεσμών, όπως τοπικές επιχειρήσεις και κέντρα κοινωνικών υπηρεσιών (Rose 1994: 29). Με άλλα λόγια, επικεντρώνεται σε μικρής κλίμακας και σταδιακή οικοδόμηση εμπιστοσύνης σε τοπικό επίπεδο μάλλον παρά σε μεγάλης κλίμακας πανεθνικές συλλογικές πρωτοβουλίες 'από κάτω'. Ωστόσο, ένα αντεπιχείρημα εναντίον αυτής της στρατηγικής υποστηρίζει ότι η ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών και του κοινωνικού κεφαλαίου σε τοπικό επίπεδο παρεμποδίζεται από ένα πλήθος λόγων. Σε αυτούς περιλαμβάνονται η επικέντρωση πολλών ανθρώπων στην οικογένειά τους, η πολιτική αδυναμία των τοπικών αξιωματούχων και η έλλειψη ενδια-

φέροντος που δείχνουν οι κεντρικές κυβερνήσεις των μετα-κομμουνιστικών κρατών για έθιμα και αξίες των τοπικών κοινωνιών (Skapska 1997: 158-159).

Μια έβδομη και τελευταία στρατηγική είναι η πολιτική που προωθεί η Ευρωπαϊκή Ένωση για την ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών. Πρόκειται για στρατηγική που προέρχεται από το εξωτερικό διεθνές περιβάλλον της νοτιοανατολικής Ευρώπης και η οποία, ιδανικά, παράγει θετικά αποτελέσματα για επιλεγμένες χώρες στην πορεία ένταξής τους στην Ε.Ε. Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει ορίσει την ανάπτυξη ισχυρής κοινωνίας πολιτών ως κύριο στόχο για την ένταξη των κρατών της περιοχής (Bechev and Andreev 2004). Στην πράξη, η στρατηγική αυτή έχει εμπνεύσει διαδικασίες που καθοδηγεί η Ε.Ε., όπως τη σύναψη συμφωνιών ('Stabilization and Association Agreements') με χώρες των δυτικών Βαλκανίων, καθώς και συγκεκριμένα προγράμματα τα οποία χρηματοδοτεί, όπως το CARDS. Είναι, πάντως, ακόμη νωρίς να κρίνουμε κατά πόσον η εξωτερική πίεση από την πλευρά της Ε.Ε. έχει αποδώσει καρπούς. Ωστόσο, η στρατηγική αυτή έχει ήδη ενταχθεί στις αντιλήψεις εκείνων που λαμβάνουν αποφάσεις στις Βρυξέλλες και στις πρωτεύουσες των κρατών της υπό μελέτη περιοχής.

6. Συμπεράσματα

Σε αυτό το άρθρο υποστηρίξαμε ότι το κοινωνικό κεφάλαιο και η κοινωνία πολιτών είναι συνδεδεμένα, με την έννοια ότι το κοινωνικό κεφάλαιο γίνεται αντιληπτό ως εμπιστοσύνη προς άλλους ανθρώπους και θεσμούς. Αυξημένο κοινωνικό κεφάλαιο μεταφράζεται στην τάση να ενταχθεί κανείς σε εθελοντικές ενώσεις και να εμπιστεύεται πολιτικούς και διοικητικούς θεσμούς. Αυτό το θετικό είδος κοινωνικού κεφαλαίου αντιδιαστέλλεται με το αρνητικό κοινωνικό κεφάλαιο όπου οι άνθρωποι εμπιστεύονται μόνον ένα μικρό σύνολο ατόμων με τα οποία έχουν συγγενικούς, τοπικούς ή ιδιαίτερους δεσμούς. Το αρνητικό κοινωνικό κεφάλαιο σημαίνει, επίσης, ότι οι άνθρωποι δυσπιστούν στους πολιτικούς και διοικητικούς θεσμούς. Έτσι, σύνολα αφανών κοινωνικών συνόρων ή ορίων παρεμποδίζουν τις κοινωνικές σχέσεις, δημιουργώντας στενούς θύλακες κοινωνικής αλληλεπίδρασης. Τα όρια μπορεί να είναι κοινωνικά λειτουργικά για τους οικονομικούς και πολιτικούς δρώντες και ειδικά τα προνομιούχα άτομα που μετέχουν σε αυτούς τους θύλακες, αλλά είναι δυσλειτουργικά για την κοινωνία συνολικά. Ο λόγος είναι ότι επιτρέπουν την ενίσχυση ιδιαίτερων δικτύων που αναπαράγουν τη δυσπιστία (δηλαδή, το αρνητικό κοινωνικό κεφάλαιο) και γίνονται ο κυρίαρ-

χος μηχανισμός μέσω του οποίου σημειώνεται η κοινωνική αλληλεπίδραση. Τα δίκτυα που προωθούν ιδιαίτερα συμφέροντα λειτουργούν ως παράλληλες, στενά καθορισμένες κοινότητες συμφερόντων εντός του ευρύτερου κοινωνικού και πολιτικού συστήματος.

Πέραν των ιδιαίτερων δικτύων αρνητικού κοινωνικού κεφαλαίου, το μοτίβο αφανών ορίων κοινωνικής αλληλεπίδρασης αντικατοπτρίζεται έμμεσα σε σύνολα στάσεων του γενικού πληθυσμού. Οι σχετικές στάσεις των ατόμων αντικατοπτρίζουν τη μη νομιμοποίηση των θεσμών, την καχυποψία και τον κυνισμό που κυριαρχούν σε κοινωνικές συναντήσεις, καθώς και την έλλειψη σεβασμού σε κανόνες (νόμους, ρυθμίσεις κ.λπ) και τη διαδεδομένη συμπεριφορά μη συμμόρφωσης που αναφέρονται για τη νοτιοανατολική Ευρώπη. Ωστόσο, τέτοιες στάσεις δεν υπονοούν ότι 'κάτι δεν πάει καλά' με τους λαούς της συγκεκριμένης περιοχής. Ανάλογες συμπεριφορές είναι διαδεδομένες και σε άλλες κοινωνίες σε μετάβαση. Η Βουλγαρία και η Ρουμανία δεν υστερούν έναντι άλλων πρώην κομμουνιστικών κρατών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, όπως η Ουγγαρία και η Πολωνία, σε ό,τι αφορά την εμπιστοσύνη γενικά προς τους πολιτικούς και διοικητικούς θεσμούς, ενώ η Ελλάδα επιδεικνύει επίπεδα διαπροσωπικής εμπιστοσύνης χαμηλότερα από εκείνα των περισσότερων πρώην κομμουνιστικών κρατών της νοτιοανατολικής Ευρώπης (βλ. την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Δειγματοληπτική Έρευνα του 2002 και το πρόγραμμα 'Δημοκρατικές Αξίες στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη' του 2000· βλ., επίσης, Pollack et al. 2004: 209, Malnar & Bernik 2005: 2, 7, 8). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ένα συγκεκριμένο ποσοστό δυσπιστίας προς τους θεσμούς είναι κοινό –εάν όχι αναγκαίο– στις σύγχρονες δημοκρατίες. Σε αντίθεση με τα αυταρχικά πολιτικά καθεστώτα, στα δημοκρατικά καθεστώτα η δυσπιστία είναι αναμενόμενη.

Στη νοτιοανατολική Ευρώπη υπάρχει γενικευμένη χαμηλή εμπιστοσύνη στους ανθρώπους (διαπροσωπική εμπιστοσύνη) και ακόμη χαμηλότερη εμπιστοσύνη στους θεσμούς (κοινωνική εμπιστοσύνη). Η δυσπιστία στα πολιτικά κόμματα και το κοινοβούλιο, από τη μια πλευρά, και η εμπιστοσύνη στην εκκλησία και τον στρατό, από την άλλη, είναι τάσεις που παρατηρούνται όχι μόνο στη νοτιοανατολική Ευρώπη αλλά επίσης και σε άλλες ανατολικοευρωπαϊκές χώρες, όπως την Ουγγαρία και την Πολωνία. Με λίγα λόγια, η νοτιοανατολική Ευρώπη δεν απέχει πολύ από την υπόλοιπη Ανατολική Ευρώπη και περαιτέρω έρευνα θα πρέπει να μπορεί να εντοπίσει βαθμούς διαφοροποίησης τόσο μεταξύ κρατών όσο και εντός των κρατών (π.χ., μεταξύ εθνικών ομάδων). Για παράδειγμα, στο τέταρτο τμήμα του άρθρου αυτού επιχειρη-

ματολογήσαμε ότι, αναφορικά με την κοινωνική και τη διαπροσωπική εμπιστοσύνη, υπάρχει διαφοροποίηση μεταξύ Βουλγαρίας, FYROM, Ρουμανίας και Σερβίας-Μαυροβουνίου.

Σε ό,τι αφορά την εμπιστοσύνη σε θεσμούς, είναι καλύτερα να διακρίνουμε μεταξύ συγκεκριμένων πολιτικών και διοικητικών θεσμών από το να εξετάζουμε όλους τους θεσμούς μαζί. Και αυτό διότι, ενώ η κοινωνική εμπιστοσύνη είναι γενικώς πράγματι χαμηλή στη νοτιοανατολική Ευρώπη, η εμπιστοσύνη σε πολιτικούς θεσμούς είναι εντυπωσιακά χαμηλότερη από την εμπιστοσύνη σε διοικητικούς θεσμούς. Η διεξοδος από το αδιέξοδο που δημιουργείται από τους ιδιαίτερους, μεριστικούς κοινωνικούς δεσμούς στις νεο-παραδοσιακές κοινωνίες, όπως είναι αυτές της υπό μελέτη περιοχής, μπορεί να αναζητηθεί στις επτά εναλλακτικές στρατηγικές, που προτάθηκαν παραπάνω, με σκοπό την αύξηση του διαθέσιμου θετικού κοινωνικού κεφαλαίου. Οι στρατηγικές που έχουν ως στόχο την ανάσχεση της διάδοσης του αρνητικού κοινωνικού κεφαλαίου μπορούν να ιεραρχηθούν ως εξής: πρώτον, η αύξηση της νομιμοποίησης των σημαντικότερων πολιτικών θεσμών και η οικοδόμηση πολιτικής λογοδοσίας· δεύτερον, η μεταρρύθμιση της δημόσιας διοίκησης και η ενίσχυση των τοπικών κυβερνήσεων· και τρίτον, η προώθηση της πολιτικής συμμετοχής των πολιτών σε πρωτοβουλίες κοινωνίας πολιτών.

Εν κατακλείδι, είναι δύσκολο να πούμε ποια στρατηγική θα αποδώσει από μόνη της περισσότερους καρπούς αναφορικά με την ανάπτυξη του κοινωνικού κεφαλαίου. Κατά πάσα πιθανότητα, καμία από αυτές τις στρατηγικές δεν είναι –από μόνη της– ικανή να επιφέρει μια αύξηση κοινωνικού κεφαλαίου. Την ίδια στιγμή, όλες είναι ιδιαίτερα αφηρημένες. Περαιτέρω έρευνα θα μπορούσε να θέσει δύο κριτήρια που θα πρέπει να πληρούν οι συστηνόμενες πολιτικές: το πρώτο είναι η συμπληρωματικότητα των προτεινόμενων στρατηγικών και το δεύτερο η συγκεκριμένη υφή των μέτρων πολιτικής που συστήνονται. Οι στρατηγικές με στόχο την αύξηση του θετικού κοινωνικού κεφαλαίου μπορεί να διαμορφώνονται στην Ε.Ε., σε εθνικό και τοπικό επίπεδο. Ωστόσο, απαιτείται οι συλλογικοί δρώντες σε όλα αυτά τα επίπεδα να συνεργαστούν προκειμένου να συμβάλουν στην ανάδυση της νοτιοανατολικής Ευρώπης από τη σημερινή της κατάσταση.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Αλεξάνδρόπουλος, Στ. (2004). 'Περί εμπιστοσύνης: από την πολιτιστική παράδοση στη θεσμική πολιτική', *Κοινωνία Πολιτών*, 10: 34-47.

- Αφουξενίδης, Αλ. (2004). 'Κοινωνικό κεφάλαιο και μη κυβερνητικές οργανώσεις στην Ελλάδα', *Κοινωνία Πολιτών*, 10: 60-65.
- Bechev, D. & Svetlozar, A. (2004). 'Top-down versus Bottom-up Aspects of the EU Institution Building Strategies in the Western Balkans', άρθρο για το IBEU project. Ηλεκτρονική διάθεση: www.eliamer.gr/3/4/wp.asp?projectid=1&wpid=2
- Bevort, A. (1997). 'Performances institutionnelles et traditions civiques en Italie. En relisant Robert Putnam', *Revue française de science politique*, 47: 234-247.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1989). *La noblesse d'état: Grandes écoles et esprit de corps*. Paris: Les éditions de minuit.
- Coleman, J. S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Dowley, K. M. & Silver, B. D. (2002). 'Social Capital, Ethnicity and Support for Democracy in the Post-Communist States', *Europe-Asia Studies*, 54: 505-527.
- Elster, J., Offe, C. & Preuss, U. K. (1998). *Institutional Design in Post-Communist Societies: Rebuilding the Ship at Sea*, New York: Cambridge University Press.
- Fukuyama, F. (1995). *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: Free Press [ελλ. έκδοση: *Εμπιστοσύνη*, μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα: Νέα Σύνορα-Αντ. Λιβάνης 1998].
- Ganev, G., Papazova, Y. & Dorosiev, R. (2004) 'Social Capital in the Balkans: Are Socio-demographic Factors Important? Can Policy Assumptions Be Supported?', άρθρο για το IBEU project. Ηλεκτρονική διάθεση: www.eliamer.gr/3/4/wp.asp?projectid=1&wpid=2
- Giatzidis, E. (2002). *An Introduction to Post-Communist Bulgaria: Political, Economic and Social Transformations*, Manchester: Manchester University Press.
- Green, A. T. (2002). 'Comparative Development of Post-Communist Civil Societies' *Europe-Asia Studies*, 54: 455-471.
- Gropas, R. (2004). 'Functional Borders, Sustainable Security and EU-Balkan Relations', *Southeast European and Black Sea Studies*, 4: 49-76.
- Haerperfer, C. W., Wallace, C. & Raiser, M. (2005). 'Social Capital and Eco-

- conomic Performance in Post-Communist Societies', στο Koniordos S., επιμ., *Networks, Trust and Social Capital*, Aldershot: Ashgate.
- Howard, M. (2002). 'The Weakness of Post-Communist Civil Society', *Journal of Democracy*, 13: 159-169.
- Inglehart, R. (1999). 'Trust, Well-being and Democracy' στο Warren M. E., επιμ., *Democracy and Trust*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Κονιόρδος, Σ. (2004). 'Κοινωνικό κεφάλαιο και κοινωνία πολιτών', *Κοινωνία Πολιτών*, 10: 32-33.
- Κωνσταντακόπουλος, Στ. (2004). 'Το κοινωνικό κεφάλαιο στους Alexis de Tocqueville και Robert D. Putnam: συνέχειες και ασυνέχειες', *Κοινωνία Πολιτών*, 10: 48-53.
- Lin, N., Cook, K. & Burt R. S., επιμ., (2001). *Social Capital: Theory and Research*. New York: Aldine de Gruyter.
- Malnar, B. & Bernik, I. (2005). 'Low Social Trust in the Context of Transition'. Εισήγηση στο συνέδριο 'Europe after Enlargement', Πανεπιστήμιο Αθηνών, 13-14 Ιανουαρίου.
- Mansbridge, J. (1999). 'Altruistic Trust' στο Warren M. E., επιμ., *Democracy and Trust*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mihaylova, D. (2004). *Social Capital in Central and Eastern Europe*, Centre for Policy Studies, Central European University, Budapest.
- Mishler W. & Rose, R. (2000). 'What Are the Origins of Political Trust? Testing Institutional and Cultural Theories in Post-Communist Societies' *Comparative Political Studies*, 34: 30-62.
- Mungiu-Pippidi, A. (2005). 'Deconstructing Balkan Particularism: The Ambiguous Social Capital of Southeastern Europe', *Southeast European and Black Sea Studies*, 5: 49-68.
- Offe, C. (1999). 'How Can We Trust Our Fellow Citizens?' στο Warren M. E., επιμ., *Democracy and Trust*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ostrom, E. (1994). 'Constituting Social Capital and Collective Action', *Journal of Theoretical Politics*, 6: 527-562.
- Παρασκευόπουλος, Χρ. Ι. (2001). 'Κοινωνικό κεφάλαιο, διαδικασία μάθησης και θεωρία της ολοκλήρωσης', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 17: 141-173.
- Pollack, D., Jacobs, J., Mueller, O. & Pickel, G. (2004). 'Democratic Values in Central and Eastern Europe'. Έκθεση αποτελεσμάτων έρευνας. Institute of Transformation Studies Frankfurt an der Oder. Ηλεκτρονική διάθεση: www.democraticvalues.eu.tf

- Putnam, R. D. (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Rose, R. (1994). 'Post-communism and the Problem of Trust', *Journal of Democracy*, 5: 18-30.
- Skapska, G. (1997). 'Learning to be a Citizen: Cognitive and Ethical Aspects of Post-Communist Society Transformation' στο Fine, R. & Raj, S., επιμ., *Civil Society: Democratic Perspectives*, London: Frank Gass.
- Sotiropoulos, D. A. (2002). 'From an Omnipresent and Strong to a Big and Weak State: Democratization and State Reform in Southeastern Europe', *Southeast European and Black Sea Studies*, 2: 63-74.
- Tempest, C. (1997). 'Myths from Eastern Europe and the Legend of the West', στο Fine, R. & Raj, S., επιμ., *Civil Society: Democratic Perspectives*, London: Frank Gass.
- Tismaneanu, V. (2002). 'Discomforts of Victory: Democracy, Liberal Values and Nationalism in Post-Communist Europe', *West European Politics*, 25: 81-100.
- Warren M. E. (1999). 'Introduction', στο Warren M. E., επιμ., *Democracy and Trust*, Cambridge: Cambridge University Press.